

КРЕМ'ЯНІ НОЖІ ДОБИ РАННЬОЇ БРОНЗИ В МЕЖИРІЧЧІ СТИРУ ТА ГОРИНІ*

Публікацію присвячено крем'яним ножам населення Волині доби ранньої бронзи. Розглянуто типологію, особливості виготовлення і використання знарядь.

Ключові слова: ніж, кремій, знаряддя

This article considers flint knives of population of Volyn Early Bronze Age. Described typology, features production and use of tools.

Keywords: knife, flint, tools

Характерною рисою більшості відомих волинських поселень палеометалевої доби в межиріччі Стиру та Горині є велика кількість кременю та виробів з нього. Не будучи витісненою металами ця якісна сировина широко використовувалась для виготовлення знарядь аж до ранньозалізного віку. Довгий час основними завданнями майстрів було отримання шляхом посиленого відтиску тонких довгих пластин, які самі по собі служили ріжучими лезами і були основною заготовкою для виготовлення знарядь, та виготовлення чотирикутних в січенні крем'яних сокир. Разом з енеолітом ці технології зникають, натомість з початком доби бронзи поширюється мистецтво виготовлення біфасіальних виробів в техніці збереження основи і Волинь стає одним з центрів продукування та поширення серпів, сокир, кинджалів та вістер списів. Однак більшість крем'яних знарядь волинських епішнурових культур – городоцько-здовбицької, межановицької, стжижовської, були виготовлені не цим способом. Пластин у вузькому значенні цього терміну, тобто правильних видовжених сколів, відтиснутих з спеціально підготованих нуклеусів носії цих культур не виготовляли, натомість широко використовувались різноманітні відщепи та уламки кременю. До послуг жителів поселень, на більшості з яких виготовляли біфасіальні знаряддя була величезна кількість відщепів, які накопичувались як відходи цього виробництва, серед них можна було підібрати заготовки

практично будь-якої форми. Ця обставина доволі ускладнює визначення таких знарядь, унеможливаючи також якісь строгі рамки для їх типології. Ще одним ускладнюючим фактором є те, що значна частина знарядь початково не мала вторинної обробки, зокрема переважна більшість виробів, визначених як ножі – в якості ріжучого інструменту можна було використовувати будь-який відщеп з рівним тонким краєм, поки лезо не руйнувалось від викришування робочої частини. На цьому значна частина таких знарядь викидалась, велику їх кількість було знайдено в культурних шарах волинських поселень під час розкопок та на поверхні під час розвідок. У випадку потреби створення більш довговічного інструмента лезо укріплювали ретушуванням по всій довжині або частково. Окремо слід згадати про поселення, на яких відсутні сліди масштабного крем'яного виробництва (Ратнів-2, Рованці, Шепель-3). Більшість знайдених на цих пам'ятках кременів були використані як знаряддя, часто неодноразово, переробляючись для нового використання. В цьому видимому хаосі спробуємо розглянути можливості виділення серій таких знарядь як ножі. Опису крем'яних ножів на волинських матеріалах доби бронзи в працях українських дослідників зазвичай виділено по кілька рядків, спеціальні праці на цю тему відсутні. І.К. Свешніков визначав ножі доби бронзи, як виготовлені на пластинах, маючи на увазі, скоріше пластиноподібні відщепи [2, с. 58]. М.А.

* Доповідь з програми VI Археологічних читань, 8 грудня 2017 р.

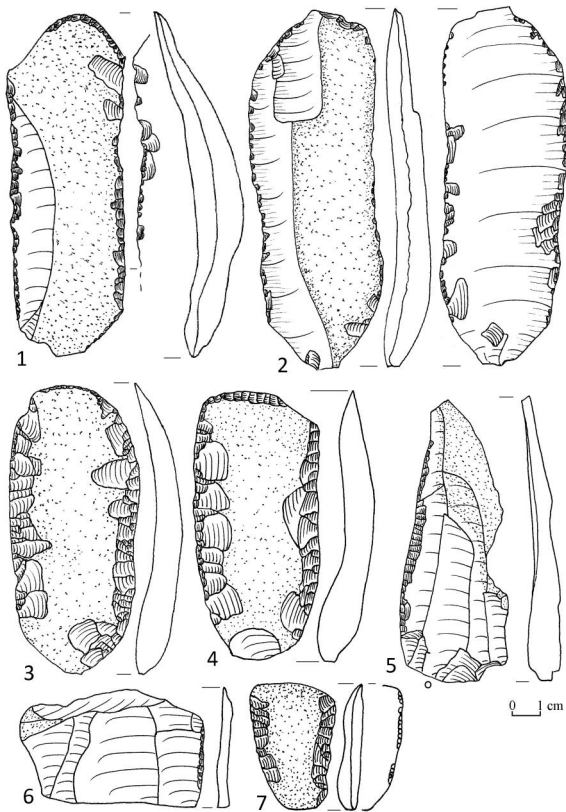

Рис. 1. Крем'яні ножі: 1 – Хрінники-11, споруда 1, 2 – Дубно-Волиця, 3 – Хрінники-8, 4 – Тараканів-4, 5 – Заболоття-2, об'єкт 7, 6 – Заболоття-2, об'єкт 4, 7 – Тараканів-5

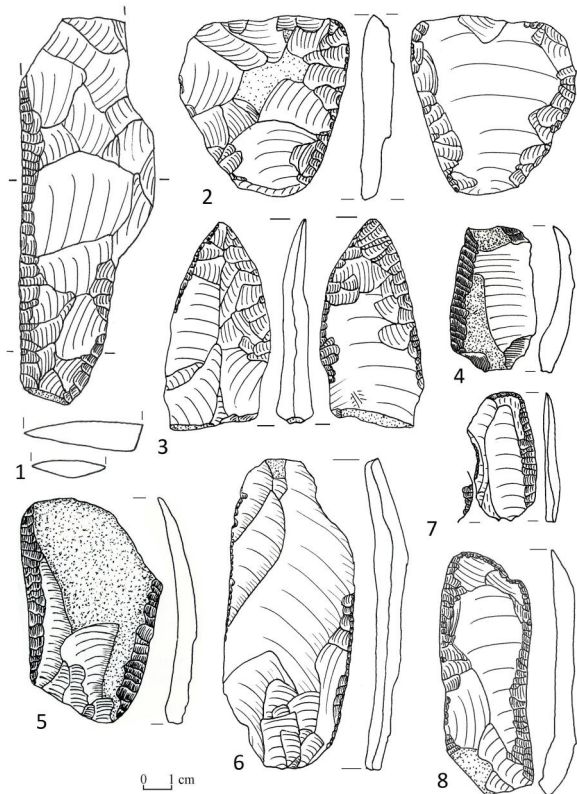

Рис. 2. Крем'яні ножі: 1, 4, 5, 7 – Тараканів-5, 2 – Хрінники-8, споруда 5, 3 – Тараканів-4, 6 – Дубно-Волиця, 8 – Рованці, Гнідавська гірка

Пелещин, аналізуючи матеріали з поселення Усичі, виділяє ножі і ножевидні знаряддя [1, с. 95, 96].

Критерії виділення ножів з маси знарядь на відщепках можуть бути різними. Так, ножем можна вважати будь-яке знаряддя, придатне для різання прямим рівним лезом, незалежно від його форми. Однак такий підхід «засмітить» категорію величезною кількістю відщепів, які мають сліди використання їх для різання (часто одноразового), а також вимагатиме включення до неї крем'яних біфасіальних серпів, добре придатних для цієї операції. Та і сам ніж, як персональний інструмент людини, не є суто ріжучим знаряддям, ним можна виконувати доволі різноманітні дії, аж до використання достатньо довгих і важких екземплярів для рубання. Як особистий інструмент, призначений для тривалого використання, ніж відомий з часів енеоліту, коли в такій якості застосовувались великі крем'яні пластини, пізніше замінені у багатьох регіонах мідним

ножем з трикутним лезом, в обох випадках це були досить стандартизовані знаряддя, форма і розміри яких були обумовлені зручністю носіння і використання. Саме в такій якості згадані знаряддя трапляються в могильниках культур мідного та бронзового віку. Такий утилітарний критерій виглядає досить зручним для виділення певного типу знаряддя, яке в добу ранньої бронзи із зміною технології обробки кременю замінило собою великі крем'яні пластини, а в умовах нестачі металу – і металеві ножі. Хисткість цього підходу, втім, також очевидна – отримання достатньо довгих і рівних відщепів для виготовлення таких знарядь залежало від наявності сировини і присутності майстра, здатного зняти такі сколи з крем'яного валуна. Що ж до трасологічних досліджень знарядь, то вони для даного періоду та регіону не проводились і навряд чи будуть проведені найближчим часом в серйозних (зважаючи на велику кількість знахідок) масштабах.

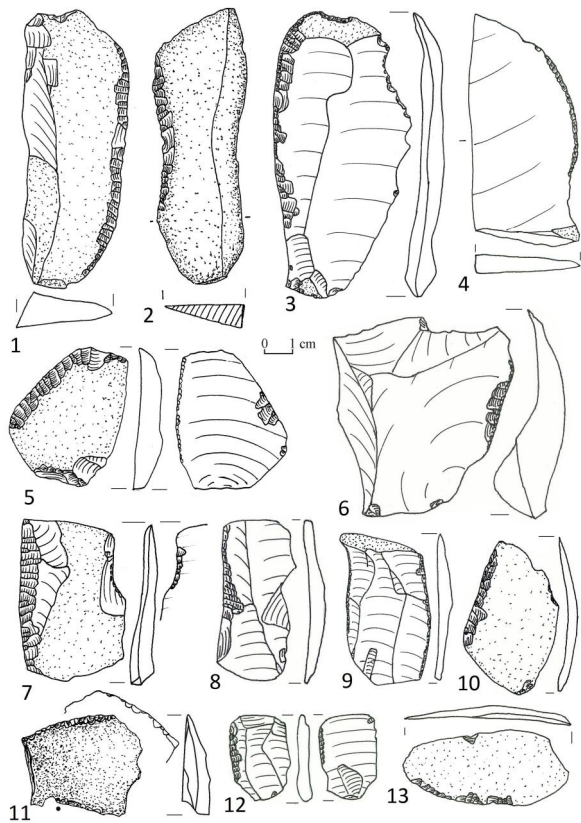

Рис. 3. Крем'яні ножі: 1 – Тараканів-4, 2 – Дубно-Волиця, 3 – Гірка Полонка-2, 4, 13 – Хрінники-11, яма 4, 5 – Костянець, Монастирське-2, 6 – Хрінники-8, скупчення-7, 7 – Буца-Тартак-2, 8, 9, 12 – Хрінники-11, 10 – Шепель-2, 11 – Ратнів-2

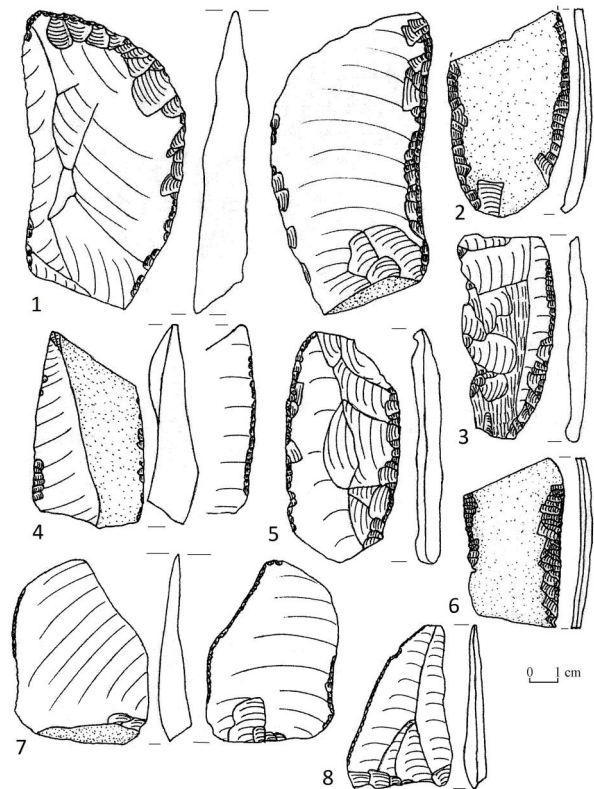

Рис. 4. Крем'яні ножі з поселення Рівне-Чорновола

Колекції знарядь доби бронзи на відщепях походять з досліджених розкопками поселень та поверхневих зборів. Це добре досліджені археологічні пам'ятки (див. Додаток 1), які можна вважати опорними для регіону [3]. Загальну кількість виявлених артефактів підрахувати важко, в таблицях представлені типові знахідки гарної збереженості.

До першого типу належать знаряддя у формі, що тяжіє до видовженого чотирикутника, виготовлені на відщепях, часто первинних, або ж пластинчастих. З огляду на величину і правильність форм слід припустити спеціальне сколювання цих відщепів для виготовлення ножів. Вживались і відщепи, зняті з лез шліфованих сокир (рис. 2, 7; рис. 4, 3). Ретуш одностороння, рідше двостороння, зрідка майже відсутня. Мають одне (рис. 2, 4, 7; рис. 3, 7, 8, 10), або два паралельні (рис. 1, 1-4, 7; рис. 2, 5-8; рис. 3, 9; рис. 4, 2-4-6) леза, як

варіант, лезо і притуплену спинку, виготовлену з затупленого леза (рис. 2, 2), або утворену спеціально (рис. 4, 1). Знайдені на більшості обстежених автором пам'яток. Ножі такого типу відомі також із опублікованих матеріалів поселень Здовбиця [2, с. 58], Майдан Моквинський [5, с. 50], а за межами розглядуваного регіону в багатому похованні 55 на могильнику в Межановицях [4, с. 90, рис. 112, 1], в похованнях 78 [4, рис. 144, 7], 145 [4, рис. 231, 1] та інших з цього ж могильника. Цікаво відзначити, що частина виробів була невеликою за розмірами, аж до мініатюрних варіантів (рис. 3, 12), які скоріше є не ножами, а вкладнями набірних знарядь.

До другого типу належать ножі неправильних обрисів, обумовлених формою відщепа, на якому були виготовлені, часто овальні, трикутні, тощо. Зазвичай мають добру вторинну обробку, іноді – незначну (рис. 1, 5; рис. 3, 3, 5, 13; рис. 4, 7, 8). В одному випадку застосовано елементи біфасіальної техніки (рис. 2, 3) для оформлення леза.

Трапляються на всіх обстежених поселеннях.

Третій тип – знаряддя на випадкових відщепках і уламках з мінімальною вторинною обробкою, або й без неї (рис. 1, 6; рис. 3, 6, 11). Представлені у великій кількості на всіх обстежених пам'ятках.

До четвертого типу належать ножі з спинкою, трикутні в січенні. Вони виготовлені на зручних відщепках, бракованих заготовках біфасіальних знарядь. Знайдені на поселеннях Дубно-Волиця, Тараканів-5, Хрінники-11. Були призначені для роботи по твердому матеріалу, спинка була необхідна для додаткового натиску на знаряддя, леза зазвичай дуже зношені (рис. 2, 1; рис. 3, 1, 2, 4).

З розглянутих вище типів власне ножами, як

персональними знаряддями, служили ножі двох перших типів. Про те, що вони не були випадковими заміниками біфасіальних серпів (які теж цілком могли використовуватись і як ножі), свідчить їх поширеність і сталість форми, сліди досить довгого використання і ремонту лез. Такий ніж знаходився разом з двома серпами у вже згаданому вище похованні 55 в Межановицях. Саме ці ножі замінили собою знаряддя на пластинах. Не виключено, що це сталось ще в середовищі культури кулястих амфор, де пластична і відщепові технології розщеплення, очевидно, співіснували, але виразні серії крем'яних знарядь цієї культури, за винятком сокир, відсутні у археологічних колекціях з Волині.

Додаток 1. Список основних пам'яток, згаданих в тексті та ілюстраціях

Буца-Тартак-2. Займає піщаний берег р. Таргачки (притока Ікви) на Малому Поліссі. Межановицька, бабинська, середньодніпровська культури, незначна домішка стжижовської культури. Очевидно, має 2 етапи існування.

Гірка Полонка-2. Займає мис берега р. Черногузки (Притока Стиру). Межановицька культура.

Дубно-Волиця. Займає корінну терасу р. Ікви. Стжижовська, бабинська, межановицька культури.

Кам'яниця, Заболоття-2. Займає піщаний острів в заплаві р. Ікви. Межановицька культура.

Костянець, Монастирське-2. Займає мис берега р. Розинки (притока Стубли). Городоцько-здовбицька культура, незначна домішка стжижовської і бабинської культур.

Ратнів-2. Займає частину берегової тераси р. Черногузки (Притока Стиру). Межановицька та стжижовська культури.

Рівне-Чорновола. Займає частину берегової те-

раси р. Устя (притока Горині). Городоцько-здовбицька культура, домішка стжижовської культури.

Рованці, Гнідавська гірка. Займає частину берегової тераси р. Стир. Межановицька, стжижовська, бабинська культури.

Тараканів-4. Займає острів в заплаві р. Ікви. Межановицька культура.

Тараканів-5. Займає острів в заплаві р. Ікви. Межановицька, стжижовська, бабинська культури.

Хрінники-8. Займає частину берегової тераси р. Стир. Межановицька культура.

Хрінники-11. Займає частину берегової тераси р. Стир. Межановицька культура, на 2 етапі існування – домішка стжижовської, незначна домішка бабинської культури.

Шепель-2. Займає частину берегової тераси р. Сарни. Стжижовська та межановицька культури.

Джерела та література

1. Пелешин М. А. Нові поселення стжижовської культури на Волині // Археологія. – 1971. – №1. – С. 89-93.
2. Свешников И.К. Памятники культуры шнуrowой керамики у с. Здолбица (УССР). // КСИА. – 1961. – Вып. 85. – С. 55-65.
3. Ткач В. Дослідження пам'яток доби ранньої бронзи в межиріччі Стиру і Горині в середині 90-х років ХХ ст. – початку ХХІ ст. // Наукові записки Рівненського обласного краєзнавчого музею. Зб. наук праць. Випуск ХІІІ. Частина 1: Матеріали наукової конференції, присвяченої 100-річчю від дня народження Ігоря Кириловича Свешнікова. – Рівне: Дятлик М., 2015. – с. 163 – 173.
4. Bąbel J. T. Cmentarzyska społeczności kultury mierzanowickiej na Wyżynie Sandomierskiej. Część 2. Źródła. Rzeszów, 2013. – 311 s.
5. Ginter B., Rogozińska-Goszczyńska R. Przyczynki do poznania wschodnich grup kultury ceramiki sznurowej (na podstawie stanowiska w Majdanie Mokwińskim, pow. Kostopol, USRR). // Materiały archeologiczne. – Kraków, 1965. – T. VI. – S. 33–55.